

BÉRI ETELKA**A RECEPCIÓ NEHÉZSÉGEI
AZ OTTLIK-ÉRTELMEZÉS VÁLTOZÁSAI**

Az Ottlik-életmű befogadás-története a kánon kétarcúságát, időtlenítő és történeti jellegét példázza. Prezentálja a kanonizáció normakövetését és időbeli változásait,¹ megmutatja, hogy a kánon „nem csupán szövegek, szerzők, beszédmódok, műfajok halmaza, hanem a kiválasztásukat meghatározó kommentár és az önálló értelmezés szerves rendszere, amelyet lezárás és nyitás, az előírás és annak folyamatos tagadása jellemez.”²

Az Ottlik-recepció történetét nagyon leegyszerűsítve az agyonhallgatás (a hetvenes évek közepéig), a szakralizálás (nyolcvanas évek), a bálványdöntögetés (kilencvenes évek) és a higgadt sokszínűség (az elmúlt néhány év) korszakaira oszthatnánk. Magyarországon a hatvanas években a preferált irodalmi forma a lineáris, metonimikus elbeszélés volt. A hivatalos kritika allegorizáló olvasásmódja figyelmen kívül hagyta a klasszikus modernségben megjelenő poétikai fejleményeket. Ottlik Géza 1959-ben megjelent regényét, az *Iskola a határon*t a kritika egy része elutasítóan bírálta,³ nagyobb része hallgatott vagy a fikció által kínált magatartásformákat szerzői állásfoglalásnak tekintve, példázatos regényként értelmezte a művet.

A hetvenes évek végén, a nyolcvanas években a prózafordulat írói – Tandori Dezső, Nadas Péter, Lengyel Péter, Hajnóczy Péter, Esterházy Péter – „felfedezték” Ottlikot. Az említett nevekkel fémjelzett próza legfontosabb újítása az elbeszélés hogyanjára való rákérdezés, a forma problémaként való érzékelése, a nyelvi reprezentáció szerepének radikális megváltozása. Képviselői Ottlik *Iskolájá*t az öntükröző próza mintájának tekintették, amelyben az önreferenciális szöveg lehetetlenné teszi a mű textuális világába való passzív belemerülést, gyengíti az olvasó érzelmi azonosulását, rámutat a fikció megkonstruáltságára.

Szolláth Dávid a nyolcvanas évek Ottlik-kritikáját elemezve felhívja a figyelmet arra, hogy az öntükröző prózanorma kanonizálta azokat az életműveket,

¹ Terry EAGLETON gondolata szerint: „Az tehát, hogy elméletileg mit választunk ki vagy mit nem, attól függ, hogy a gyakorlatban mire akarjuk használni. Az irodalomkritikával mindig is ez volt a helyzet: legfeljebb nagyon ritkán ismeri be.” (Idézi SÁRY B. László, *Hattyú vagy görény: kritikai vázlatok irodalomra és politikára*, Pozsony, Kalligram, 2006, 7.)

² ROHONYI Zoltán, *Előszó. Kánon, kánonképződés, kanonizáció.* = R. Z., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris, 2001.

³ HERMANN István, *A hátranézés irodalma*, Élet és Irodalom, 1960. június 17; KÖPECZI Béla, *Egzisztencialista jelenségek a mai magyar irodalomban*, Élet és Irodalom, 1961. május 5.

melyeket a hatvanas évek allegorizáló olvasásmódja is példának tekintett.⁴ Ettől kezdve egymással vitában álló irodalom-felfogások alapján lehetett érvelni Ottlik mellett. Az autoreflexivitás normáját kidolgozó kritika az „elbeszélés nehézségeinek” prózapoétikai problémáját vizsgálta, az allegorizáló kritika a szuverenitás, a hatalomtól való függetlenség példázataként olvasta Ottlikot.

Kulcsár Szabó Ernő szerint „Ottlik, Mészöly, Csoóri műveinek szabályszerűen rajzolható ki egy-egy olyan értelmezésvonulata [...], amelyben a jelentéssík morális összetevői szükségszerűen hangsúlyossá válnak – a poétikai-irodalmi megalkotottság rovására.”⁵ Éppen azokat a szempontokat – írásmódot, elbeszélésformát – hanyagolva el a befogadásban, amelyek az említett szerzők modernségbeli helyét tisztázhatták volna.

Az Ottlik-szakirodalom képét tovább árnyalja, hogy a nyolcvanas években az ottliki regénnyel kapcsolatban megjelenik a műimmanencia kritikai sérthetlenségének fogalma. Szolláth Dávid már idézett tanulmánya szerint a katonaiskola elliptikus nyelvhasználata, melyet az *Iskola* felnőtt szereplői is megőriznek, és amely az *Iskola a határon* jellegzetessége, az értelmezés számára is egyfajta mintát kínál, az elhallgatást mint az analízis egyetlen autentikus módját.

„Az Ottlik-érzetet nem egyszerűen azért nehéz megragadni, mert számtalan lenne saját szavakkal megfogalmazni ugyanazt, ami az elbeszélésben jobban meg van írva, hanem azért is, mert ez az érzet magában az Ottlik-prózában sincs kifejtve. [...] Az elemzés maximum a leírt elbeszélő szöveg kvázi-körülírására képes, miközben ez az elemzett szöveg ugyancsak kvázi-körülírása, megközelítése annak a belső hangnak, ami a papíron rejtőzik” – olvasható Károly Csaba tanulmányában.⁶

Balassa Péter Esterházy *Iskola*-másolata kapcsán említi az elhallgatást, mint az Ottlik-mű egyetlen autentikus elemzési lehetőségét. [A másolat] „az eddigi legpontosabb analízis [az *Iskoláról*] (valóban a szóról szóra másolásnál pontosabb elemzés nem lehetséges, még ha ez maga elemzési lehetetlenség is), továbbá a leglátványosabb, a legnépszerűbb beszédes értelmezés a műről. Az Ottlik-regény elemzői és olvasói nyilván nem egyszer éreztek ellenállhatatlan vágyat, hogy róla beszélve és írva az egésztest odamásolják a papírjukra. [...] Érezték továbbá, hogy ezen kívül legfeljebb vele hallgatni lehet, mélyen nyugodtan, derűs szabadsággal. És elcsöndesedni. [...] mert amiben minden megvan, arról mit lehet még mondani. Beszéljen ő...”⁷

⁴ SZOLLÁTH Dávid, *A példázatosság, az allegorizáló olvasás és a kultusz kérdései a Mészöly- és az Ottlik-kritikában*, Jelenkor, 2002/10, 1104-1122.

⁵ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az irodalmi műalkotás kérdései a hetvenes években* = K. SZ. E., *Műalkotás-szöveg-hatás*, Bp., Magvető, 1987, 509.

⁶ KÁROLYI Csaba, *A csodák természete. (Az Ottlik-érzet)* = K. Cs., *Ellakni, nézelődni*, Bp., Pesti Szalon, 1994, 20.

⁷ BALASSA Péter, *Egy regény mint gobelin*, Új Symposion, 1982/9, 341-343.

A kultuszkutatók a Mozgó Világ 1982-es *Sorakozó* különszámát⁸ s benne Esterházy másolatát az Ottlik-kultusz nyitányának tekintik. Takáts Józseffel beszélgetve Esterházy nem azonosul sem a rituális tisztelgés, sem a tudatos dekonstrukció gondolatával, de elfogadja ezen értelmezések lehetőségét.

„Még a másolásomat sem éreztem kultikusnak – ugye én lemásoltam az egész Iskolát egy darab papírra, ami teljesen imaszerű, kultikus, vallásos tevékenységnek látszhat. [...] Hogy valóban lehet ebben az értelmezésben valami, azt már akkor érezhettem, amikor átadtam Ottliknak a képet. [...] Amikor odaadtam, az nagyon fölemelő jelenet volt, ám nem nélkülözött némi drámaiságot, mert Ottlik vélhetően kicsit okosabb volt nálam, s átlátta, hogy itt valami nem veszélytelen dolog történt; [...] Azt én láttam az arcán ott rögtön. S ez igaz is, rendben is van így, így működik az irodalom, egyik író a másikra lép, tanul tőle és bekebelezi, tiszteli és elhagyja, otthagya és fölhasználja.”⁹

Ugyanebben a beszélgetésben Esterházy az Ottlik-kritika hangvételének megváltozását Lengyel Péter 1976-os Mozgó Világ-beli tanulmányához köti: „A magyar szellemi életnek azt a fényűzését, hogy nem tudott mit kezdeni Ottlik Gézával, még sokat fogják magyarázni. [...] ha a huszonegyedik században valaki majd nekiáll, és történelmi távlatból diagnózist készít, az nem Ottlikról fog új dolgokat elárulni, hanem a korszakról: utolsó harminc évünkről. Ennek az időnek legjobb és legfontosabb magyar regénye az *Iskola*. A legnagyobb dolog, ami ez alatt a harminc év alatt történt: Ottlik.”¹⁰ A nyolcvanas években zajló Ottlik-kanonizációban fontos szerepet játszott az 1981-1985 közt felolvasások formájában működő Lélegzet¹¹ című folyóirat. Szerzői Ottlik személyiségét, morális, művészi viselkedését a személyes autonómia, a civil öntudat és a hivatás-etika példájává avatták, részt vettek a Mozgó Világ születésnapjához közzétett és a Lélegzetnek is volt Ottlik-emlékszáma 1982 májusában. A folyóirat folytatásának tekinthető Örley Kör¹² ugyancsak az Ottlik-kultusz meghatározó fóruma volt.

Ottlik kánonba emelése egyszerre történt erkölcsi és poétikai síkon: a nyolcvanas évek irodalomkritikája az írói magatartást és a poétikai kísérletezését egyaránt példaértékűnek tekintette.

A morális üzenetet kereső, a fikciót történelmi valósággá alakító allegorizáló olvasásmód a kilencvenes évekre egyre inkább az irodalomról való beszéd

⁸ A különszámában írók, költők köszöntik a 70 éves Ottlikot. Esterházy erre az alkalomra egyetlen rajzlapra lemásolta az *Iskola a határon*.

⁹ TAKÁTS József, „Hát mért oly fontos nekünk ez az ember?” *Élet és Irodalom*, 2000/46.

¹⁰ LENGYEL Péter, *Adósság*, Mozgó Világ, 1976/1, 95-108.

¹¹ A Lélegzet köréhez tartoztak: Tábor Ádám, Tábor Eszter, Rácz Péter, Györe Balázs, Miklóssy Endre.

¹² Az Örley Kör mintegy 40 magyar író – köztük Ottlik, Mándy, Mészöly, Nemes Nagy, Lengyel Balázs, Erdély, Nadas – baráti társaságaként alakult 1985-ben. Céljuk a minőség felszabadítása, a gondolat szabadságának pártállami keretek közül történő kimenekítése volt.

perifériáira szorult. A kultikus jegyeiktől való megtisztulás igényével megszólaló Ottlik-kritikák bírálják a passzív szolidaritás politikai értéként való kanonizálását,¹³ a nemi szerepek bonyodalmainak elhallgatását az *Iskolában* és a férfias szövegeket kitüntető kultikus retorikát.¹⁴

Az a felismerés, hogy az irodalomelméleti írások tele vannak cáfolható, bizonyíthatatlan megállapításokkal, amelyek szakrális retorikába ágyazódnak, a kilencvenes években új szempontokat helyezett előtérbe. Az irodalomról való beszéd a nyugati tudományosság kritériumrendszerének alkalmazásában, interdiszciplináris nyitásban kívánta megtalálni legitimitását. Szemben a hagyományos szemlélettel, amely a kanonikus struktúrák felállítását a tárgyat homogenizáló gyakorlathoz kötötte, a tárgy helyett, az azt létrehozó gyakorlatot, intézményegységet kívánta vizsgálni. Az irodalomtudomány racionális, ellenőrizhető, tárgyyszerű megállapításokra törekedve a kulturális antropológiával, a nyelvészettel, a történelemtudománnyal, szociológiával kereste a kapcsolatot és próbált distanciával tekinteni tárgyára. Elkezdett felnőni az az elméleti irodalom, amelyet a prózafordulat utáni önreflexív művek létükkel már régóta igényeltek, amely arra törekedett, hogy az értékrendeket valós folyamatokkal hozza kapcsolatba.

Ebben a kritikai légkörben jelenik meg 1993-ban Ottlik posztumusz műve, a *Buda*. Fogadtatásának fő jellemzője a csalódottság volt. A kritikusok többsége az *Iskolával* vetette össze és azt állapította meg, hogy az új mű részletszépségei ellenére sem éri el a korábbi regény niveljét.¹⁵ A bírálatok mögött ott húzódik a kultusztól való eltávolodás szándéka. A mítoszrombolást azonban a mítosz elfogadása alapozza meg, a bálványdöntés a kultuszképződés szerves része.¹⁶ A *Budát* az *Iskolával* összehasonlító elemzések a szerző kultikus nagyságának képzetéből indulnak ki, amikor az új művet az Ottlik-presztízis lerombolójának titulálják: „A *Buda*, úgy látszik, önmagában nem áll meg a lábán, az előző nagy regény nélkül nem működik [...] a *Buda* nem más, mint zseniális, illusztratív, variatív lábjegyzetgyűjtemény az *Iskolához*.”¹⁷

¹³ „Nem véletlen, hogy az Ottlik szerepéhez társított képzetek értékvonzatai (a nem deklarált, de nyilvánvaló távolságtartás az establishmenttől) szinte közvetlenül kerültek bele a 70-es évek jobb interpretációiba is. Ez lehetett az oka többek között annak, hogy - kritikai támogatással több nemzedék is a néma (politikai) ellenállás példázatává egyszerűsítve olvasta az *Iskola a határont*.” KULCSÁR-SZABÓ Ernő, *Új(ra) olvasás*, Tiszatáj, 1995/6, 82.

¹⁴ SÁRY B. László, *Hattyú vagy görény: kritikai vázlatok irodalomra és politikára*, Pozsony, Kalligram, 2006, 7.

¹⁵ „Ottlik Géza két posztumusz műve, a *Buda* és a *Továbbélők* egyaránt csalódást okozott olvasóinak, és sajtóságos módon „visszafelé” értékelte le az életmű egészét.” (HORNYIK Miklós, *Éjszakai hajózás. Titokfejtők*. Újvidék, Forum, 1988.)

¹⁶ Ezt a gondolatot DÁVIDHÁZY Péter fejti ki *Hunyt mesterünk: Arany János kritikai öröksége* című könyvében. (Bp., Argumentum, 1992, különösen 217-218.)

¹⁷ MARGÓCSY István, *Égi és földi virágzás tükre. Tanulmányok a magyar irodalmi kultuszokról*, Bp., Holnap Kiadó, 2007, 137.

Azok a kritikák, amelyek arról beszélnek, hogy Ottlik üzenete alól a szellemi rendszerváltással kicsúszott a talaj, az allegorikus olvasásmód szempontja szerint bírálják a példázatoságot.¹⁸ A *Buda* filológiai autentikusságát megkérdőjelező bizalmatlanság is az Ottlik-kultusz részének tekinthető, amely abból indul ki, hogy csak az író saját kezével szentesített szöveggel érdemes foglalkozni, a szöveg önmagában nem áll meg.

Az Ottlik-recepció folyamatos megújulását az ezredforduló után megjelent publikációk sora példázza.¹⁹ Az objektivitásra törekvő elemzéseket a szöveghez való közvetlen hozzáférés, a szöveg szuverén értékelése jellemzi. Az író és a mű összetartozásának axiómájáról az olvasó és a mű találkozására helyeződik át a hangsúly. Az egyes szöveghelyeknél lelassító, bizonyos részeket kinyújtva vizsgáló mikroolvasatok kitérítik az elemzés szabadságát. Példaként idézhetjük az *Iskola a határonban* megfogalmazott „elbeszélés nehézségeinek” változatos értelmezését.

Esterházy stílárius, linearitási problémának tekinti: az elbeszélés nehézsége Ottlik „számára mást jelentett, mint számunkra, számára szerkesztési probléma volt, [...] kis laza linearitási probléma.”²⁰

Szegedy-Maszák Mihály „Az elbeszélés nehézségei”-t Ottlik-monográfiájában (Pozsony, Kalligram, 1994.) a korai művekkel foglalkozó fejezet címekeként használja arra utalva, hogy az egész életmű e probléma fokozatos kibontásában jött létre.

Gángó Gábor az *Iskola a határon* Monarchia-regényként vizsgálja: „A töredezett kommunikáció, a megértés problematikus voltára való állandó reflexió az egyik ismertetőjegye a Monarchia-irodalom szövegeinek.”²¹

Sáry B. László²² szerint a nehézséget az elmondható történetek jellege, a homoerotikus tematika elfojtása okozza.

¹⁸ „Az igencsak közeledő szabadság idején formázódott (nem formázódott meg hitellel) a *Buda*, itt már nem volt mivel szembeszegülni. Ez az a kiszaladt talaj, amit többször emlegetünk.” TANDORI Dezső, *Továbbélesztők*, <http://tinyurl.com/pnptn3>.

¹⁹ A teljesség igénye nélkül felhozható példák: KELECSÉNYI László, *A szabadság enyhe mámorá. Ottlik Géza életei*, Bp., Magvető, 2000.; *Az elbeszélés nehézségei. Ottlik-olvasókönyv*, szerk: KELECSÉNYI László, Bp., Holnap Kiadó, 2001.; JAKUS Ildikó – HÉVIZI Ottó, *Ottlik-veduta*, Pozsony, Kalligram, 2004.; KORDA Eszter: *Ecset és toll – Az Ottlik-próza vizuális narrációja*, Bp., Fekete Sas Kiadó, 2005.; FÜZFA Balázs: „*sem azé, aki fut*” Bp., Argumentum–MTA Irodalomtudományi Intézete, 2006.; SÜMEGI István, *A boldogság íze. Ottlik Géza történetei*, Jelenkor Kiadó, 2006.; SÁRY B. László, *Hattyú vagy görény: kritikai vázlatok irodalomra és politikára*. Kalligram, Pozsony, 2006.; „*Csinálj vele, amit akarsz, édes öregem!*...”, Ottlik-konferencia, Szegedi Tudományegyetem Modern Magyar Irodalmi Tanszéke, 2007. november 22-23.

²⁰ TAKÁTS József, „*Hát mért oly fontos nekünk ez az ember?*”, *Élet és Irodalom*, 2000/46.

²¹ GÁNGÓ Gábor, *A határon túl idegen ország*, Holmi, 2005. július

²² SÁRY B. László, *Hattyú vagy görény: kritikai vázlatok irodalomra és politikára*. Pozsony, Kalligram, 2006.

Jakus Ildikó²³ az „elbeszélés nehézségeit” etikai kételyként értelmezi, az önmagának problematikus Ottlik dilemmájaként.

Sziji Ferencnél lírai-kegyelmi rendről van szó, az Isten előtt való beszéd jelenti az elbeszélés nehézségeit. „Azt remélte tőlem, hogy én messzebről tudom nézni élete összegubancolódott zűrzavarát, s az én közbeiktatásom segítségével talán majd ráeszmél, hogyan is fest a helyzet annak az istennek a szem-szögéből, aki nézi mindezt.”²⁴ Sziji az *Iskola a határon*ból idézi Bébé mondatát, annak bizonyosságául, hogy az elbeszélés nehézségét az Isten előtt való beszéd okozza. A probléma nem az, hogy hogyan lehet elmesélni valamit egy kívüllónak, hanem az, hogyan lehet elmesélni valamit annak, aki mindent tud.

Tandori szerint „minden elbeszélés tulajdonképpen a nehézségeivel egyenlő,” a *Budában* ezek a nehézségek kísérteni kezdték Ottlikot, bizonygatva, hogy „igencsak nehéz helyzetbe manővereződött az író.”²⁵

A véletlenszerűen kiemelt értelmezések sora folytatható.

Jóllehet Ottlikot egykönyves szerzőként kanonizálták, az *Iskola a határon*t megelőző és követő alkotásokat színvonalas műhelytanulmánynak, függeléknek, lábjegyzetgyűjteménynek minősítették: „az *Iskola a határon* a huszadik század közepének legjelentősebb magyarul írott elbeszélő művei közé tartozik. Ehhez a könyvhöz képest minden egyéb megjelent alkotása inkább magas színvonalú műhelytanulmány vagy függelék...”²⁶ Az életmű többi darabjának szövegközpontú elemzése új, paradigmáktól mentes értelmezések lehetőségét hordozza. A kritika által kiváltságolt és kevésbé kedvelt műveknek egyaránt története van,²⁷ állandóan változó tapasztalati háttérű folyamatosságban léteznek. Az irodalmi mű létét a szöveg és a befogadás együtt határozzák meg történeti folyamatot alkotva. A múltbeli mű „beszélőként” jelenik meg számunkra túlnőve egy meghatározott kor tanújaként betöltött praktikus funkcióit.²⁸ A megértés aktusához nélkülözhetetlen esztétikai tapasztalat folyamatosan meghaladható, minden új találkozás a művel, új értelmezési lehetőség.

²³ JAKUS Ildikó – HÉVIZI Ottó, *Ottlik-veduta*, Pozsony, Kalligram, 2004.

²⁴ SZIJI Ferenc, *A teljesség emlékezete*, <http://tinyurl.com/q8pg9c>.

²⁵ TANDORI Dezső, *Az „elbeszélés” további nehézségei*, Vigilia, 2004/1.

²⁶ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Ottlik Géza*, Pozsony, Kalligram, 1994, 9. Valamint: [A Buda] „zseniális, illusztratív, variatív lábjegyzetgyűjtemény az *Iskolához*.” (MARGÓCSY István, *A magyar irodalom kultikus megközelítése*, ItK, 1990/3, 137.); „A Buda az *Iskola* kommentárja.” (ODORICS Ferenc, *Ottlik Géza*: Buda, <http://tinyurl.com/petfz>)

²⁷ „A mű [belekerül] egyfajta változó tapasztalati háttérű folyamatosságba, amelyben az egyszerű befogadásnak kritikai megértéssé, a passzív recepciónak aktívvá s az elismert esztétikai normáknak új, újat felülmúló alkotássá válása végbemegy.” Hans Robert JAUSS, *Az irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja* = H. R. J., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, Bp., Osiris, 1997, 47.

²⁸ „Egy műalkotás hatása és recepciója közötti közvetítés folyamata dialógus egy jelenbeli és egy múltbeli szubjektum között, amelyben az utóbbi »mondhat valamit« az előbbinek.” *Uo.*, 122.

Az Ottlik-életmű, mint a nyugatos hagyományok folytatója és a nyolcvanas évek megújuló prózájának előképe vált az irodalmi kánon részévé. Ottlik 1985-ben kapott Kossuth-díja a kanonizáció hatalmi-politikai kapcsolódásait, a középiskolai tananyagba kerülése pedig az irodalmi kánon és az oktatás szoros kapcsolódását példázza. A kilencvenes évektől kezdődően munkássága, recepciója körül kialakult szakmai viták közelebb vittek irodalomtörténeti pozíciójának tisztázásához. Az önreferenciális szövegalkotással, a szövegközi értelmezés lehetőségével, az elbeszélő szerepének megnövelésével a cselekményesség rovására, a fikciós és nem fikciós szövegtípusok vegyítésével, a tér-időszervezés szabálytalanságaival, a nyelvi lehetőségek korlátozottságának felismerésével, a műfajhatárok elmosásával, a prózaolvasási szokások dekonstruálásával a posztmodern kánon előfutárának tekinthető.

Ottlik teoretikus és szépirodalmi munkáiban az önkifejtés lehetőségeit vizsgálja. A „szakadatlan készülő, keletkező valóság” rendezésére nem lát végleges eszközöket. Úgy véli, „ahogy a művészet, matematika meg talán a fizika, filozófia, a regény is jól teszi, ha megőrzi magát nyitott, létrejövő mivoltában.”²⁹ Umberto Eco szerint³⁰ a nyitottság abban áll, hogy az embernek egész lényével meg kell szoknia, hogy többé ne szokjon meg semmit, fel kell ismernie a változóban, a sémák felülvizsgálásában, abban a dinamikában, amellyel a világban való létezés és a világszemlélet módjait folyamatosan újra fogalmazzuk, normális és megkülönböztetett létfeltételünket. Ha ezzel a nyitottsággal közeledünk az Ottlik-életműhöz, találunk kutatásra érdemes, új feladatokat. Tandori szavait kölcsönvéve, talán „a *Budához* is lesz érzékünk évtizedek múlva,”³¹ hiszen a kéziratot úgy hagyta ránk Ottlik, ahogy Medve Gábor a sajtóját Bébére: „csinálj vele, amit akarsz, amit akarsz, édes öregem!”³²

²⁹ OTTLIK Géza, *Próza*, Bp., Magvető, 1980, 186.

³⁰ Umberto ECO, *A nyitott mű poétikája* = U. E., *A nyitott mű: válogatott tanulmányok*, Bp., Gondolat, 1976.

³¹ TANDORI Dezső, *Ottlik, a festő*, Balkon, 2004/3.

³² OTTLIK Géza, *Iskola a határon*, Bp., Magvető, 2007, 22.